

Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет

Філологічні студії

Науковий вісник
Криворізького державного
педагогічного університету

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ж. В. Колоїз

Випуск 5

Засновано 2008 року

Кривий Ріг
КДПУ
2010

4. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 366 с.
5. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови / М. М. Торчинський. – Хмельницький : Авіст, 2008. – 543 с.
6. Шестакова С. О. Лексико-семантичні інновації в системі української номінації (на матеріалі ергонімів і прагмонімів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. О. Шестакова. – Харків, 2002. – 20 с.

Стаття надійшла до редакції 18.10.2010 р.

УДК 811.161.2:373

А. Є. Іншаков

КОЛЬОРАТИВ БІЛИЙ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (XI–XIV СТ.)

Иншаков А. Е. Колоратив білий у староукраїнській мові (XI–XIV ст.).

Дослідження історії словникового складу української мови неможливе без з'ясування становлення окремих семантичних груп лексики, зокрема кольоративів. У статті розглядається функціонування найбільш уживаного в давніх текстах кольоративу білий та його похідних у староукраїнській мові (XI–XIV ст.). Засвідчено необмежену сполучуваність номена білий, розглянуто використання лексеми в прямому та переносному значеннях.

Ключові слова: кольороназва, лексема білий, кольоратив, похідні слова, абстрактні лексеми.

Иншаков А. Е. Колоратив белый в староукраинском языке (XI–XIV ст.).

Исследование истории словарного состава украинского языка невозможно без выяснения становления отдельных семантических групп лексики, в частности колоративов. В статье рассматривается функционирование наиболее употребляемого в древних текстах колоратива белый и его производных в староукраинском языке (XI–XIV ст.). Зафиксирована неограниченная сочетаемость номена белый, рассмотрено использование лексемы в прямом и переносном значениях.

Ключевые слова: цветонаименование, лексема белый, колоратив, производные слова, абстрактные лексемы.

Inshakov A. Y. The colorative white in the Old Ukrainian language of the 11th– 14th centuries.

An investigation of the history of the Ukrainian vocabulary is hardly possible without definition of a formation of separate semantic vocabulary groups, the coloratives in particular. The article deals with the functioning of the colorative white, widely used in ancient texts, and its derivatives in the Old Ukrainian language of the 11th–14th centuries. The author states unlimited combinations of a nomen white and examines the use of the lexeme both in the literal and metaphorical sense of the word.

Key words: the name of colour, lexeme white, colorative, derivative words, abstract lexemes.

У східнослов'янській мовознавчій літературі досі значна увага приділялася проблемі функціонування кольоронайменувань (М. І. Чікало, О. Рудь, В. Кушнерик, Л. Довбня, І. Бабій, А. П. Критенко, М. В. Іщук

та ін.; російські мовознавці Н. Б. Бахіліна, В. А. Москович, Н. Ф. Пелевіна, В. А. Юрик, І. С. Кулікова, М. А. Суровцева, Н. Н. Степанова, Л. М. Грановська, А. М. Панченко та ін.).

У процесі дослідження історії лексичного складу мови насамперед необхідно з'ясувати й проаналізувати становлення окремих груп лексики. Розгалуженим, різноманітним із семантичного боку, активним шаром словникового складу української мови є кольоративи. На широкому історичному матеріалі комплексний діахронічний розгляд кольоративів в україністиці досі не здійснювався. Цим і обумовлено актуальність нашого дослідження. Однією з частотних мікрогруп є лексеми на позначення білого кольору.

Метою нашої статті є виявлення кольороназви білий та її похідних, аналіз функціонування найбільш уживаного кольоративу в давніх текстах староукраїнської мови (XI–XIV ст.).

Староукраїнська спадщина в лексиці сучасної української мови на позначення кольорів незначна. Така обмеженість основних кольороназв пояснюється специфікою жанрів, своєрідністю поезики давньої літератури.

За спостереженнями Н. Б. Бахіліної [1], кольоропис не входить до числа художніх засобів, що використовуються в давньоруській літературі. Це стосується й пам'яток релігійно-повчальних, де подано детальний опис моральних якостей героїв, тому недоречними є кольороназви. обстежених нами джерелах виявлено близько двох десятків кольороназв. Переважно це основні кольори (білий, чорний, червоний, синій, жовтий, зелений) та їх відтінки, і лише зрідка фіксуємо назви змішаних кольорів.

Широко вживаним (137 фіксацій за СДЯ) є прикметник бѣлый. За Етимологічним словником української мови білий колір – праслов'янське утворення. Має відповідники в інших індоєвропейських мовах. Первинне значення “світлий, блискучий”.

Аналізовані пам'ятки дозволяють стверджувати, що це слово має необмежену сполучуваність, використовується в прямому та переносному значеннях. Наприклад, позначає колір:

– тварин: *сладость сегъ мира бѣлая мышь черная мышь* [1336 СДЯ І 363]; *птица харадрь...вся бѣла есть* [Фіз.]; *да бо Ростиславъ Стославу соболми и горностаими. и черными кунами. и песци и бѣлыми волкы. и рыбьими зубы* [1160 ЛІ 180 зв.];

– рослин: *ливанъ темнанъ бѣлый* [ХД];

– одягу: *давше ему сѣкуру, и ленти, и бѣлую одѣжу...* [ИФ 254];

– тканин, предметів: *създа же и ина дѣла пречуднаа иподрумие, и покры белым мрамором* [ИФ 207]; *камень бѣлъ бо бѣ, и шюмъ его издалеца слышаху* [ИФ 375]; *...но създавъ грады въ Аравитских горах и причинивъ белым камением...* [ИФ 207]; *а третии [венец] велми боле ѿбою*

ω(t) *всакого чвѣта чървлен(а) и бѣла* [XIV СДЯ I 363]; *башеть бо создана [церковь] бѣлымъ каменье(м) тесанымъ* [1261 ЛП 284 зв.];

– зовнішності людей – колір шкіри, волосся та ін.: *растѣще власы главы своєѣ... и творѣще бѣлы черны. или черьмны или роусы* [1284 СДЯ I 363]; *анѣль бѣ бо личемъ бѣль* [XIII СДЯ I 363]; *бе же бѣль тѣломъ* [1383 СДЯ I 363]; *бѣли зууби ꙗко паче млека* [1406 СДЯ I 363].

Також зафіксовано прикметник середнього роду бѣло: *и наре(ч) ωвомоу зелено, ωномоу же бѣло, ωвомоу же червлено, ωномоу же сине* [XIII–XIV ХА 24 б].

Номен бѣлы виступає і в переносному значенні, наприклад: *и оувидѣвъ того брата исходѣща из цркви всего бѣла дшею и свѣтла лицемъ* [1383 СДЯ I 363].

Ця лексема фіксується й зі значенням сивий: *бѣ же акепсима ꙗ[c]пѣ. бѣль власы старь. бывъ* [XIII СДЯ I 363]; *старь сы и бѣлы имѣ власы* [1383 СДЯ I 363].

Типовим є використання аналізованого прикметника у складі

– географічних найменувань: *Володимѣрь // заложи гра(д) Бѣль* [992 ЛП 45 зв.]; *и гра(д) ихъ и Бѣлу Вѣжю взѣ* [965 ЛЛ 19]; *рюрикъ сѣде новгородѣ. синеоусъ на бѣлѣ ѡзерѣ* [1280 СДЯ I 363]; *кому Бѣло озеро, а мнѣ черныя смолы* [Сл. Дан. Зат. 230];

– етнонімів: *придоша Оугри Бѣли* [853 ПВЛ 4 зв.];

– власних імен: *се приѣха. Иванъ бѣлы, из любка* [1301 СДЯ I 363].

У перекладних книжних пам'ятках фіксуються похідні абстрактні іменники бѣлота, бѣлость, утворені за допомогою суфіксів *-от(а)*, *-ость*: *о тѣлесехъ же тварь рекъше бѣлота. чрънота, роусость* [1073 Изб. 232]; *Аште ли чръвѣни и мужи крѣви и съвршени, то понѣвъ вльньноуѣ бѣлость достигнѣте* [XI Ср I 380]. Ці ж іменники в пам'ятках можуть позначати і “сивину”: *зане и солонь. Старость цѣломудрие именуѣ(т). не бѣлость власомъ гла старость. бо ч(с)тне. не ꙗже мног(о)лѣтна. Ни в числѣ лѣ(т) четесѣ* [XIV СДЯ I 363].

В оригінальних пам'ятках, літописах більше трапляється похідних дієслів, наприклад: білити зі значенням білити: “робити білим”, “вкривати білилами, крейдою, вапном”. Спільнослов'янське утворення з суфіксом *-i-ti* > *-и-ти* від прикметника **bělъ* > *бѣлы*. Праслов. **beliti* > білити з суфіксом зняряддя дії *-dl-* іменник **bělidlo* після спрощення *dl* > *л* і зміни *ě-і* білило “те, чим білять” [ЦЭСРЯ 28]. Наприклад: *извистью бѣлити* [1194 ЛЛ 139 зв.]. Ця ж лексема функціонувала з іншим значенням “чистити (одяг)”: *Аще мышьми изъедено бу(д)т данѣ бѣлити или гладит повинень ест бѣлникъ* [1284 СДЯ I 362]; інші деривати бѣлитисѣ “білітисѣ”: *ибо кедры ѡны гда Феѡдоритъ негниюща соуце, ꙗкоже бо кюпарисы и сосны, ѡудобъ тлѣюща бѣлѣщесѣ* [XIII–XIV ХА 93 а]; ... то

яко снѣгъ убѣлю и прѣставлю вы на ины пакы обычая [Златостр 101]; бѣловатисѣа [XIII Ср I 218].

Зафіксовано в пам'ятках і ступені порівняння до прикметника бѣлыи: и потомъ да кмоу нѣчто бѣлѣк снѣга и лоуче маньны [XIII СДЯ I 364]; і тако к(с) ѡ(т) о кони(х) реченое оно. тако бѣлѣиши снѣга [XIV СДЯ I 364].

Цікавими в пам'ятках розглядуваного періоду є порівняння: білий як сніг, як молоко, як хвиля, як світло та ін.: бѣ же одѣникъ кго бѣло тако снѣгъ [XI ОЕ 203 а]; издавеча цркъы видима, тако снѣгъ на горѣ висоуѣ лежащъ видѣти бѣше, не бѣлыми мраморы оуставлена [XIII–XIV ГА 125 в]; и ризы кго быша бѣлы тако свѣтъ [1406 СДЯ I 363]; бысть же Девгеніевъ конь бѣль яко голубъ [XI / XII Девг. д. 137]; рѣку же обходящу всю ту землю и бѣше вода свѣтла и бѣла яко млеко [XII Истрин 84].

На думку дослідників, зокрема Н. Б. Бахліної, в оригінальній пам'ятці Хроніці Антонія Новгородського є незвичні порівняння, наприклад: и тогда святая Богородица плакала...и шли слезы ея на доску ту и суть біти видіимемъ аки капля воцання (не зовсім зрозуміло: білий чи прозорий?); ще пор.: написанъ на стени святый Иоанъ, и виросло у него из чела трояндофиловъ це ить въ сырпунстную нед ілю, аки сирь біло [1, с. 25–26].

У ряді прикладів можна визначити бѣлый як абстрактну кольороназву, як світлий колір, сяючий, блискучий, прозорий. Особливо, коли це стосується божества: юдино же ѡко кго бѣло и дружокъ черно [XIII–XIV ХА 30 а]; Антипор тонокъ, високъ, крѣпастъ, бѣлорукъ [Хрон. И. Малалы V 12]; и ризы его быша бѣлы яко свѣтъ [XI ОЕ 284 в-г]; около же его стояху нѣвци краснѣ велици, бѣли суще яко свѣтъ огнены заря [Ж. Андр. Юрод. 50 а]; ...а огню чрѣвену чясть, яко чрѣмну суцю, а въздуху бѣлую чясть, яко бѣлу суцю [Хрон. И. Малалы VII 21].

Дослідники звертають увагу й на типове використання слова білий для певних жанрів давньоруських пам'яток як християнської символіки, коли це не лише кольороназва, а ще й символ святості. Колір виступає як засіб причетності до ангелів, блаженних, святих, тобто власне кольоропозначення є допоміжним, другорядним [1, с. 26–27]. Наприклад, це білі ризи, білий кінь: ризы же в них бѣлы безпристани [ИФ 252]; Онъ же рече ни братие приеха мужъ унъ на бѣлѣ кони... [XII СДЯ I 363]; и приде къ мѣнѣ ношью мужъ въ сѣнѣми старъ въ бѣлахъ ризах и рече... [XII там же]; Бѣ же зракъ его яко мълнии и одѣние его бѣло яко снѣгъ [XII СДЯ I 363]. В Остромировому євангелії засвідчено лексему бѣла замість словосполучення бѣла риза: Видѣ дѣва англа въ бѣлахъ сѣдѣща [XI ОЕ 12].

У давніх пам'ятках фіксуємо поодинокі приклади прикметника броный як назви масті коней. За словником Фасмера, броніти “світліти, відливати жовтуватим, сірим, червоним кольором, дозрівати”; броний “білий, світлий”, цслов. бронъ “білий”, дн. чес: вгопу “білий”, чес. vřuna

“білий кінь”, польськ. wronu “гнідий”. Споріднене дн-інд. vradhnas “рудуватий, буланый” [Ф I 217].

Корінь *bron – спільнослов’янський, слово відоме в східнослов’янських мовах. І. Срезневський подає в словнику його значення як білий, біло-сірий, (рос. „скворечій**га**), сірий, буланый [Ср. I 180]. Наприклад: *кони рыжи и пѣзи и грѣни и брони* [Зах. I. 8]; *бронь конь наречется* [Жит. Андр. Юр. XLIV. 167].

У староукраїнських джерелах на позначення масті коней білого кольору зафіксовані лексеми: грѣни, сереный, срѣный, половый. Срѣный “сірий” церк., цслов. срѣнь “білий, сірий” відповідно до др. серень “білий”, дехто з дослідників зближує з серен “мерзлий сніг, паморозь, іній” [Ф III 740], срѣный – “білий, біло-сірий”: *и въ колесници третіи кони срѣни* [XI Ср III 484]. Мабуть, варіант сереный “білий” (про кінську масть): *конь серень* [XIV Ср III 340]. На позначення масті собаки зустрічаємо в деяких пам’ятках слово половыи “в білих плямах”: *прииде же отъ запада кузнецъ въ Коньстанътинъ градъ, имѣла грѣча [собаку] полова и слѣпа, иже повелѣваемаа коузнецемъ творяше чудеса дивна* [XIII / XIV ХА 275].

Часто для назви білого кольору в пам’ятках зустрічаємо відносні прикметники від іменника сніг – снѣжаныи “сніговий, білий, як сніг”: ... *жтрьюдѣ же снѣжанъ и многоплодън* [XI Ср III 455]. З таким же значенням зафіксовано лексему снѣжьныи: *Риза же ... тако снѣжьна боудеть* [XI там же]; ... *его же дыхание якоже дымъ, бѣло якоже снѣжно видѣние бѣаше* [Ж. Андр. Юрод. 49 б]; ... *птици ... красны златыми крылы и снѣжны крылы пестры, сѣдяще каждо на своемъ листѣ* [Там же 48 г.].

Пам’ятки засвідчили й інші похідні утворення від назви кольору бѣлий. Наприклад, іменник білка: бѣла “шкурка білки” *им(а)ху по бѣлѣ и вѣверицѣ ѿ(т) дыма* [859 ЛЛ 7]. Лексеми бѣлица, бѣлка в текстах ранньої доби вживаються як номінація шкурки (хутра) тварини, пізніше виступають лише як зоотермін “білка”: *емляху дань по бѣлѣ отъ двора* [СПП]; *коли каменіе воспловеть по водѣ, коли свинія почнетъ на бѣлку лаяти, тогда безумныи уму научится* [Сл. Дан. Зат.]. Бѣлька “шкурка білки” *дань серебрянаа бобры белки и лука вса и лю(д) оуси* [1387 СДЯ I 363]. Зустрічаємо це слово в ролі географічної назви *а межю йми рѣка Бѣлка* [1144 ЛП 116 зв.]. Збірна назва бѣль “біляче хутро” *дворъ жь княжь розграбиша бецисленок множество злата и сребра кунами и бѣлью* [1068 ПВЛ 58]. Білка др. бѣла, бѣлька, бѣла вѣверица “біла білка”, у Лаврентіївському, Іпатіївському літописах під 859 р. Етимологія зрозуміла, доведений зв’язок з бѣль “білий” [Ф I 148].

Стара назва бѣла вѣверица є свідченням того, що іменник бѣлька спочатку означав рідкісний вид білих вивірок [ЕСУМ I 196]. За коренем це слово праслов’янське, “тварина загону гризунів” (ѣ > і в сучасній мові). Др. бѣлка з праслов’янського *bělīka, *bělīca (чергування k//c). Назва

за кольором хутра „біла” належала спершу до рідкісної та дорогої білої породи цих тварин. Іменники **bělīka*, **bělīca* утворені з суфіксами *-ik-/-ic-* від прикметника **běla* “білка”, “біла”. Від **bělīca* з суфіксом *-j-* утворився прикметник *білячий* “зроблений з хутра білки” [ЦЭСРЯ 28].

Цей же корінь виступає в слові бѣлила “біла фарба, білила” ... *золотнѣ бѣлиль на бѣлкоу мыла на бѣлкоу боургалскога* [XIV СДЯ I 362]. З таким же значенням фіксується бѣльникъ [XII СДЯ I 364].

Уже від цього іменника з суфіксом *-никъ* утворений номен бѣлильникъ “той, хто відбілює і чистить одяг, тканини” *Аще мышьми изъедено бу(дт) даное бѣлити или гладити, повиненъ есть бѣлильникъ* [1284 СДЯ I 362]; він же зустрічається у складі власних імен *петр бѣлильникъ* [1284 там же].

Зі значенням “жінка, що живе в монастирі, але не прийняла чернечу обітницю” зафіксована лексема бѣлица *ни же юдинъ бесѣдоукии к черницѣ ли бѣлицѣ* [XIV СДЯ I 362].

Зрідка трапляються в пам’ятках складні похідні: бѣлообразнѣ “той, що сяє білизою, світлозарний” *и видѣхъ... два мужа // бѣлообразна ходица* [1383 СДЯ I 362]; бѣлоризыць “мирянин або представник білого духовництва, не чернець” *мних же юдинъ имела въ кельи бра(т) бѣлоризыца. и проси оу него* [1383 там же]. З таким же значенням зафіксовано лексему бѣльць: *аще могоуть и бѣльци въ таковой бѣдоу въ чинъ* [XII СДЯ I 364]; *аще прозвитель бѣлецъ. имѣвъ жену в житьи. и потомъ будетъ. мнихъ. и великыи скимникъ подобаетъ ли ему служити* [1284 там же]. Функціонують у джерелах і складні похідні слова бѣлообразоватисѣ “сяяти білизою, очищуватися при хрещенні”...*и изыде (мт) купѣль белообразуаста. снѣ бывъ нетлѣнь* [XI ІлСл сп. XIV-XV 167].

Виявлено в обстежених пам’ятках і дериват бѣльмо “більмо” *птичамъ повѣлевающимъ. ичи юмоу бѣльмо створити* [XII СДЯ I 364]. Від прикметника бѣль з темою *-ь* утворений іменник бѣль > біль “щось біле, білизна”, а від нього через суфікс *-м-о* (як письмо) – іменник більмо “помутніння рогової оболонки ока” [ЦЭСРЯ 29].

Отже, за нашими спостереженнями, прикметник бѣлый є найбільш уживаним у давньоукраїнських пам’ятках (137 фіксацій за СДЯ). Лексема має необмежену сполучуваність, використовується в прямому та переносному значеннях, виступає у складі численних мікрогруп. На позначення масті коней білого кольору зустрічаються лексеми *грѣнии*, *сереный*, *срѣный*, *половый*. У писемних джерелах функціонує чимало похідних абстрактних іменників, дієслів. Типовим є використання номена білий як християнської символіки.

Література

1. Бахилина Н. Б. История цветообозначений в русском языке / Наталья Борисовна Бахилина. – М. : Наука, 1975. – 288 с.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

- Девг. д. Сперанский М. Н. Девгениево деяние. Исследование и тексты. – Пг., 1922. XI – XII в., (сп. XVIII в.).
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови / за ред. Л. С. Мельничука : у 7 т. – К.: Наук. думка, 1982 – 2006. – Т. 1 – 5.
- Ж. Андр. Юрод. Житие Андрея Юродивого XIIв., сп. XVI в. // цит. за Н. Б. Бахіліною.
- 1073 Изб. Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. – Спб., 1880. – 266 с.
- ІлСл Слово о законѣ и благодати // Молдован А. М. “Слово о законе и благодати” Илариона. – К. : Наук. думка, 1984. – С.78 – 196.
- Истрин Истрин В. М. Александрия русских хронографов. – М., 1894. – Кн. 1–2.
- ИФ Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.
- ЛІ Ипатьевская летопись. – [2-е изд.]. – Спб., 1908. – 938 с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 2).
- ЛЛ Лаврентьевская летопись. – [2-е изд.]. – Л. : Изд-во АН СССР, 1926 – 1927. – 580 с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 1, вып. 1 – 2).
- ОЄ Остромирово евангелие / Изд. А. Востоковым. – Спб., 1843. – 623 с.
- ПВЛ Повесть временных лет // Лаврентьевская летопись. – [2-е изд.]. – Л. : Изд-во АН СССР, 1926 – 1927. – 286с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т.1, вып.1).
- СДЯ Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) : В 10т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. яз., 1988 – 1991. – Т. 1–4.
- Сл. Дан. Зат. Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII в. и их переделкам / Подгот. к печ. Н. Н. Зарубин. – Л. : Изд-во АН СССР, 1932.
- СПШ Слово о полку Игоревѣ // Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича. – М., 1800. – С.1 – 48.
- Ср Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893 – 1912. – Т. 1 – 3.
- Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964 – 1973. – Т. 1–4.
- ХА Книги времениыа и ѡбразныа Гевр҃гига мниха // Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Пг., 1920. – Т. 1. – 612 с.
- ХД Житье и хождение Даниила, Русьскыя земли игумена, 1106 – 1108 : (Текст воспроизведен по древнейшему списку XV в, изд. Правосл. палест. о-вом. – Спб. : Глазунов, 1896. – 79с.).
- Хрон. И. Малалы Истрин В. М.Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе, 1911. – Кн. 6 – 9.
- ЦЭСРЯ Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка: Более 5000 слов. – [2-е изд., перераб. и доп]. – К. : Рад. шк., 1989. – 511 с.

Стаття надійшла до редакції 19.10.2010 р.